

УДК 9
ББК 63.3

ОМИЛҶОИ ИНТИШОРИ УЛУМИ
ДАХИЛА ДАР ТАМАДДУНИ
ИСЛОМӢ

Ҳамробоев Насимҷон Абдуллоҷонович,
номзади илмҳои филология, докторанти
ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров
(Тоҷикистон, Хучанд)

ФАКТОРЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ И
РАСПРОСТРАНЕНИЯ
«ИНОЗЕМНЫХ НАУК» В
ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Ҳамробоев Насимҷон Абдуллоҷонович,
к.ф.н., докторант Худжандского
государственного университета имени
академика Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)

FACTORS OF PENETRATION
AND DIFFUSION OF
«FOREIGN SCIENCES» INTO
ISLAMIC CIVILIZATION

Hamroboev Nasimjohn Abdullojohnovich,
candidate of philological sciences, Associate
Professor, claimant for Doctor`s degree of
Khudjand State University named after
academician B. Gafurov (Tajikistan,
Khudjand) E-MAIL: knasim@mail.ru

Ключевые слова: мусульманская цивилизация, «иноземные науки», Аббасиды, «ал-Фехрист» Ибн Надима, греческая философия, доисламское пехлевийское наследие

В истории исламской цивилизации под названиями «проникшие науки» («улуми дохла»), «чужие науки» («улуми бегона»), «иноземные науки»), «аджамийские науки» («улуми аҷамӣ»), «неарабские науки» («улуми ғайриараб»), понимают свод наук, получивших распространение в разных регионах мусульманского мира в эпоху возникновения ислама. Распространение указанных наук осуществилось в основном благодаря деятельности переводчиков, поддержке и покровительству халифов и визирей, учреждению научных центров и медресе, крупных больниц и обсерваторий. Перевод первых образцов книг, относящихся к «иноземным наукам», приходится на вторую половину первого века хиджры, перевод пехлевийских произведений на арабский начался в 40-50-х годах VIII века. В последующие 150 лет на язык пророка ислама было переведено важнейшее доисламское научное наследие арийских и других развитых народов.

В статье предпринята попытка выявить и проанализировать степень греческого и сирийского, персидского и индийского влияния на арабскую цивилизацию.

Key words: Moslemic civilization, «foreign sciences», Abbasides, «Al-Fekhris» by Ibn Nadim, Greek philosophy, pre-Islamic *pekhhlavi* heritage

*Under the titles of «penetrated science» (**ulumi dakhila**), «foreign science» (**ulumi begona**) «ajam science» (**ulumi ajami**) «non-Arabic sciences» (**ulumi ghayriarab**) knowledgeable people imply a collection of sciences which gained diffusion in different regions of the Moslemic world in the epoch of rising Islam. Due to the activities of interpreters, support and patronage of **Chalifs** and **vazirs** diffusion of the sciences in question effectuated over the institutions of scientific centres and **madrases**, big hospitals and observatories in particular.*

*The interpretation of the first book's paragons dealing with «foreign sciences» fell the second Half of the 1-st hijra century; translation of **pekhlavi** works started in the 40-ies – the 50-ies of the VIII-th century. The most important pre-Islamic works of heritage of Aryans and other developed nations were translated into the Islamic Prophet language in the following 150 years.*

The author makes an endeavour to elicit and analyze the degree of Greek and Syrian, Persian and Indian influence over the Arabic civilization.

Дар таърихи тамаддуни исломӣ зери мафҳум ё худ истилоҳоти «улуми даҳила», «улуми бегона», «улуми Аҷамӣ» «улуми ғайриараб» маҷмӯи улуме дар назар аст, ки замони зуҳури ислом дар манотиқи мухталиф роиҷ гардида, ба воситаи мутарҷимон аз забонҳои бегона ба забони арабӣ нақлу тарҷума шудаанд.

Аз таҳқиқотҳои илмӣ (4; 5; 3) бармеояд, ки улуми исломӣ дар маҷмӯъ ба се бахши асосӣ тақсим мешавад:

1) илмҳои арабиасл, ба монанди илми луғат, шеър, хитоба, ки пеш аз зуҳури ислом низ мавҷуд буданд;

2) улуми исломӣ ё улуми шаръӣ, ки шариати ислом ба он улум ниёзманд аст, ба монанди илми фикҳ, ҳадис, тафсир ва ғайра;

3) улуми аҷамӣ ё ба қавли дигар улуми даҳила, ки аз забони қавму миллатҳои дигар ба забони арабӣ интиқол ёфтаанд.

Ҳадафи мо дар меҳвари ин мақола, пеш аз ҳама муайян намудани саҳми яке аз омилҳои зуҳури ҳаракати тарҷума, яъне нақлу тарҷумаи осори улуми даҳила мебошад, ки мусалмонон бино бар табиати ниёз аз қавму миллатҳои фатҳшуда, ба вижа Эрону Сурён ва Юнону Ҳиндустон интиқол кардаанд.

Равиши нақлу тарҷумаи осори мухталиф аз тарафи мусалмонон чунин набуд, ки мустақиман улумеро аз кишвари фатҳшуда бигиранд ва бо осори худ ё мероси миллатҳои дигари фатҳшуда омезиш диҳанд ва кохи тамаддуни худро бар асоси он бино кунанд. Дар асл, онҳо хулосаи баҳсҳои фалсафӣ ва натиҷаи шарҳу тафсирҳои илмиро, бо вучуди ихтилофҳои гуногун, ки аз қарнҳои қадим то рӯзгори эшон омада буд, бо таҳлилу назарсанҷии амиқ ва бо умеди аз боди фано нигоҳ доштан ба фарҳанги худ ҷой доданд. Бо ин роҳ бахши аъзами гавҳари аслии улуми ошуриён, бобулиён, финикиҳо, мисриён, ҳиндуён, эронӣён ва румӣёнро тавассути олимону донишмандони ин қавму миллатҳо пироставу табақабандӣ намуда, ба матну батни тамаддуни исломӣ ворид намуданд (6, с. 534).

Пас, барои мушоҳида намудани раванди воридшавии улуми даҳила ба тамаддуни исломӣ, сараввал бояд ба фарҳанги юнониву форсӣ ва сурёниву ҳиндӣ, ки сарчашма ва решаҳои аслии ин навъи улум маҳсуб мешаванд, назар афканем.

Фарҳанги юнонӣ. Юнонӣён маҳсусан отинӣҳо (шаҳри бузурги Юнони қадим) чун 28 сол бо испортиён ҷангиданду дар охир мағлуб шуданд, аз ҷоҳу иззат ба хориву мазлумӣ гирифтанд. Азобу шиканча мардуми Отинро водор намуд, то ба чашми ибрат дар вучуди худ ва шигифтиҳои он назар кунанд. Ин тафаккуру тааммулот боиси пайдо шудани ҳаракати фалсафӣ гардид, ки яке аз поягузори ин наҳзат Сукротӣ ҳақим буд. Чун садаи чаҳоруми пеш аз милод фаро мерасад, андешаҳои фалсафии Сукрот ривож ёфта, ҳаракати бозгашт аз улуми табиӣ ба улуми инсонӣ пайдо мешавад. Чи хеле ки Ситсерон мегӯяд: «Сукрот фалсафаро аз осмон ба замин овард» (3, с.61). Аммо, андешаҳои Сукрот ба бузургони шаҳри Отин писанд наомад ва боиси бадгӯиву муттаҳам гаштани ӯ аз тарафи онҳо ва оқибат сабаби шаҳид шудани ӯ гардид. Вале усулу ақидаҳои ӯ ҳамроҳи гуфтаҳои шогирдонаш – Афлотун (ваф.347п.м.) ва Арасту (ваф.322п.м.) ҷавҳареро, ки дар истилоҳ «тамаддуни

юнонӣ» номида мешавад, зояндаву машхур гардонид. Мусалмонон низ ончи дар фалсафа аз юнониён иқтибос карданд, ҳамон навиштаҳои Афлотун ва осори Арасту буд, ки аксари онҳо дар адвори хилофати Умавиёну Аббосиён ба забони арабӣ тарҷума шуданд.

Юнониён хосатан дар илми тиб ва нучум пешдаст буданд. Нахустин касе, ки тибро мурааттабу муназзам ва дар зербинои саҳеҳи илмӣ гузошт, Букрот бо тахаллуси «Абуттиб» буд (4, с.42). Аллома Алиакбари Деххудо дар ин маврид чунин нигоштааст: «Букрот чун ба Сурия сафар мекунад, эҳтимол ба улуми тиббии бобулиёну мисриён иттилоъ пайдо намуда, он дуру ба тибби юнонӣ меафзояд, ки дар натиҷа, кутуби тиббии зиёдеро ба ӯ нисбат додаанд» (2, мадхали «Букрот»). Имрӯзҳо зиёда аз бист адади китобҳои тиббии Букрот собит шудааст, ки аз муаллафоти худи ӯст ва ҳамаи онҳо дар қарнҳои аввали исломӣ тавассути мутарҷимони ғайриараб ба забони арабӣ тарҷума шудаанд (8, с. 435).

Дар баробари ин, юнониён дар пешрафти улуми нучуму фалакиёт, риёзиву ҳандаса ва ҷуғрофиё низ саҳим буданд, ки нубуғи олимону донишмандони оянда ба монанди Толис Малтӣ (Thales of Miletus, 547-640 п.м.), Фисоғурис (Phithagoras, ваф.500 п.м.), Уқлидус (Euclid), Аршамидис (Archimedes, ваф. 212 п.м.), Ҳиппархас (Hipparchus), Батлимус (Claudius Ptoemaeus), Ҷолинус (Claudius Galenus) ва ғайра далели ин гуфтаҳо мебошад (5, с.132).

Чи хеле ки дар боло гуфта омад, тарҷума ва нақли улуми юнонӣ дар даврони хилофати Умавиён ва Аббосиён ривочу равнақ ёфт. Халифагони аббосӣ бо сиёсати оқилонаи худ, ки асоси онро ташвиқу тарғиби улуми даҳила ва интиқоли он аз забони юнонӣ ба арабӣ махсуб мешуд, барои шукуфой ва борвар гаштани илму дониш хидмати шоистае анҷом доданд.

Ҳадафи халифагони аббосӣ дар оғози асри тарҷума ин буд, ки аввалан осори пинҳон намудаи юнониро кашф намоянд, сипас онро ба арабӣ баргардонанд ва баъдан дар марҳала ё худ қадами сеюм, чизе бар он изофа намоянду ибтиқори худро дар он навъи улум нишон диҳанд.

Дар қарнҳои аввали ислом аз як сӯ, баробари фатҳу истилои мамолики мухталиф, китоб ва тамоми ганчинаҳои илму дониши он миллатҳо ба Бағдод равона карда мешуданд. Аз сӯи дигар, дар ин адвор мусофират ва маъмурият ба қасди талаби илм аз худи Бағдод ба манотиқи дигар низ анҷом меёфт, ки ин амал барои ривочи интиқоли улуми бегона саҳми арзишманд дошт.

Бояд қайд намуд, ки интиқол ё худ тарҷумаи улуми ғайриараб барои мутарҷимону ҳомиёни ӯ на ҳама вақт шўҳрату манфиат меовард, балки баъзан сабаби манкубу қатли онҳо мегардид. Соҳиби китоби “Таърих ул-хулафо” - Суютӣ сабаби қатли Яҳё ибни Холиди Бармакиро интиқоли улуми даҳила дониста, ин ҳодисаро чунин овардааст: “Чун хилофат аз Умавиён ҷудо шуд ва ба Аббосиён пайваст, давлаташонро бо эронӣ бапо доштанд... Нахустин ҳодиса овардани кутуби юнонӣ ба сарзамини ислом ва тарҷумаи он ба забони арабӣ буд... интиқоли кутуб аз Рум ба сарзамини ислом аз хостаҳои Яҳё ибни Холид ибни Бармак буд. Императори Рум бими он дошт, ки кутуби юнонӣ дар ихтиёри масеҳиён қарор гирад ва онон аз дини масеҳ руй гардонанд ва ба мазҳабу фалсафаи юнонӣ майл кунанд ва заминаи ихтилоф фароҳам шавад. Пас дастур дод, ин китобҳоро дар ҷое гирд оваранд ва бар болои он биное бисохтанд то касе ба он даст наёбад. Чун раёсати давлати Аббосиён ба дасти Яҳё ибни Холид расид, аз ин мочаро иттилоъ ёфт. Вай бо ҳадяҳо императории Румро саргарм кард ва бидуни тақозои ҳоҷате аз ӯ, ба ирсоли ҳадоё идома дод. Чун кор боло гирифт, император пешвоёни дини худро гирд овард ва гуфт: Ин мард ходими

арабӣ аст ва пайваста бароям ҳада мефиристад, аммо ҳоҷате талаб намекунад. Бими он дорам, ки чизе аз ман бихоҳад, ки иҷроӣ хостааш бар ман вазнин бошад... Чун фиристодаи Яҳё омад император аз ӯ хост, агар ҳоҷате дорад баён кунад. Чун хабар ба Яҳё расид ба фиристодаи худ гуфт: Ҳоҷати ман дастрасӣ ба китобҳои пинҳон кардашуда аст. Он китобхоро барои ман бифирифт он бахшро, ки бад-он ниёз дорам бармедорам ва бақияро бозмегардонам. Чун ин хабар ба подшоҳи Рум расид, ӯ шод шуд ва асҳобу аъённи худро ҳам кард ва ба онҳо гуфт: Пештар гуфтам, ки ходими арабӣ бетамаъ нест. Акнун ӯ ҳоҷаташро баён кард ва ин кор аз нигоҳи ман мушкил нест ва анҷомаш бар ман осон аст. Ман фикри худро мегӯям агар меписандед иҷро мекунем ва агар ба раъйи дигаре ҳастед бо ҳам машварат мекунем то ба назари мавриди иттифоқ даст ёбем. Пурсиданд: Ҳоҷаташ чист? Гуфт: Кутуби юнони, ки дар дасти мост, меҳоҳад қисматҳоеро баргузинад ва бақияро пас диҳад. Кашешон гуфтанд: Назари ту чист? Император гуфт: Ман бар ин боварам, ки касе, ки пеш аз мо ин кутубро пинҳон намуда, бар болои он бино сохтааст, бим доштанд, ки ин кутуб бар дасти насронӣён афтад ва бар асари ин дини насронӣ аз каф берун равад ва ҳамаи ҷамоаташон пароканда гардад. Назарам он аст, ки китобхоро барояш бифириستم ва аз ӯ бихоҳем, ки пас нафиристад. Бо ин кор онҳо ба шарри ин кутуб дучор мегарданд ва мо дар амон мемонем. Чун ман бими он дорам, ки касе пас аз ман биёяд ва онро берун оварад ва бо ин кор мардум дар хатаре, ки бим доштанд, дарафтанд. Онҳо гуфтанд: Беҳтарин назаре аст, ки дар сар дорӣ, иҷро бояд кард. Пас ӯ китобхоро барои Холид фиристод. Аз ҷумлаи кутубе, ки дар ин маҷмуа пайдо шуд, китоби “Ҳадд ул- мантиқ” буд... Пас аз он Яҳё дар манзилаш мунозира барпо кард, осон ки ҳар мутадаӣине, ки дар он ҷидол ширкат мекард ва дар бораи динаш сухане мешунид, имонаш дар амон набуд. Муқтазои калом он аст, ки ин ҳодиса дар хилофати Ҳорун иттифоқ афтад ва Бармакӣ низ вазири ӯ буд. Пас аз он манкуб шуд ва дар соли 178 ҳичрӣ ба қатл расид...(ниг.:7, с. 235)

Ногуфта намонад, ки Яҳё ибни Холид ибни Бармак бисёре аз китобҳои паҳлавӣ, аз ҷумла “Калила ва Димна”-ро ба арабӣ тарҷума кард ва ҳамчунин китоби “Миҷастӣ”-ро низ барояш аз юнонӣ тарҷума карданд (7, с. 236).

Фарҳанги порсӣ. Эронзамин низ аз тамаддуноҳои куҳан ба ҳисоб рафта, дар манобеи таърихию ҷуғрофӣ ва сафарномаҳои куҳан мардуми он дорои фарҳангу истеъдодҳои баланди фитрӣ ва ҳамчунин бо авсофи нек ёд шудаанд. Муҳимтарин маъхазе, ки дар бораи осори тарҷумашуда аз паҳлавӣ ба арабӣ маълумоти муфид ва нисбатан ҷомеъ ба даст медиҳад, ҳамоно «ал-Феҳрис»-и Ибни Надим аст. Дар ин сарчашма дар баҳши «Китобҳои, ки эронӣён, румӣён, ҳиндуён ва аъроб дар мавоиз, одоб ва ҳикам таълиф кардаанд» номи 44 асари панду ахлоқӣ зикр шудааст (8, с.377-378). К.А. Иностранцев, ки ин баҳши «ал-Феҳрист»-ро мавриди таҳқиқ қарор дода буд, аз 44 номгӯй 14 асарро бидуни тарғиб тарҷумаи осори ахлоқии паҳлавӣ шинохта ва чандин китобҳои дигари мазкур дар ин бахшро аз ҷумлаи таълифоте доништа буд, ки таҳти таъсири мустақими адабиёти ахлоқии эронӣ арзи вучуд кардаанд (9, с.14 ва с. 21). Лозим ба таъкид аст, ки ба ҷуз аз «ал-Феҳрист» дар маъхазҳои дигари арабизабон низ иттилооте доир ба тарҷумаи осори ахлоқии Эронзамини тоисломӣ пайдо кардан мумкин аст. Яке аз ин маъхазҳо «Ҷовидон хирад»-и Ибни Мискавайҳ аст, ки дар он тарҷумаи арабии беш аз даҳ андарзномаи паҳлавӣ комилан ё ҷузъан оварда шудааст (7, с. 123). Худи ҳамин ду маъхаз кофист, ки вусъат ва густариши раванди тарҷумаи осори ахлоқии тоисломии эронӣ ба забони арабӣ тасдиқ ва таъйиди худро ёбад.

Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки дар миёни осори фикрӣ ва фарҳангии Эронзамини тоисломӣ, ки дар нахустин садаҳои исломӣ ба забони арабӣ баргардон шуд, бахши калонтаринро осори ахлоқӣ фароҳам меоварданд. Тарҷумаи рисолаҳои марбут ба ахлоқи фардиву иҷтимоӣ, сиёсати шохӣ ва одоби кишвардорӣ, бо номҳои «Аҳдномаҳо»-ву «Васиятнома»-ҳо дар муҳити исломӣ маъруфият ва маҳбубият пайдо карданд. Аз ҷумлаи ин аҳдномаҳову васоё китобҳои зеринро номбар кардан мумкин аст: «Аҳдномаи Ардашер», «Аҳд Ардашер Бобакон ило ибниҳи Собур», «Андарзномаи Ардашер ба табақоти мухталифи чома», «Аҳдномаи Кубод». «Аҳдномаи Хусрави Анӯшервон ба писараш Хурмуз», «Аҳдномаи Хусрав ба қасоне аз хонаводааш, ки омодаи таълим будаанд», «Китоби Зодонфаррух дар тарбияти фарзандаш», «Китоби Маздак», «Ҷовидон хирад», «Мавоизи Озарбод» ва даҳҳо китобу рисолаҳои дигар, ки ақсари он то ба мо нарасида, мутарҷими баъзеи онҳо зикр нашудааст.

Гузашта аз ин, эронӣён баробари сурудани ашъори зебо, таълифи аҳдномаву васоё ва дорои шеваю саликаи хос будан, дар улуми қадима, ба монанди табиӣёту нучум ва риёзиёту ҳандаса низ даст доштанд, ки ишораҳои зиёди сарчашмаҳои таърихӣ ин иддаоро собит месозад (8, с. 221). Аз ҷумла Ибни Тақтақӣ, яке аз мухтассоти фарҳангии Сосониёнро дар қанори одобу таърих ва панду андарз дар ҳандасаву риёзӣ медонад (ниг. ба: 3, с. 60-61).

Таъсири фарҳанги порсӣ бар тамаддуни исломӣ ва интиқоли улуми қадима эрониро метавон аз чанд паҳлӯ назар кард. Улуми порсӣ, дар аввал, дар айёми Шопур ибни Ардашер (ваф.272м.) зоҳир шуда, худӣ ӯ аз аввалин фардест, ки барои ҷамъоварӣ ва овардани китобҳои фалсафӣ аз Юнон ва тарҷума намудани онҳо дастур додааст (ниг.:1, с. 335).

Ҷамҷунин, дар замони подшоҳии Хусрави Анӯшервон (ҳукум.531-578м.) чун Қайсар Рум безорияшро аз фалсафа ва мадориси онон эълон намуд ва файласуфонро таъкиб кард, барои эронӣён заминаи мусоиде барои ривоҷи улуми фалсафӣ пайдо шуд. Яъне, чун файласуфон аз тарси таъкиби Қайсар ба атрофи олам гурехтанд ва ҳафт нафар аз эшон ба даргоҳи Анӯшервон паноҳ бурданд. Анӯшервон низ қадами онҳоро гиромӣ дошта, эшонро ба таълифи кутуби фалсафӣ ё нақлу тарҷумаи китобҳои тиббу мантиқ аз забони юнонӣ ба забони порсӣ водор намуд (3, с.63). Дар баробари ин, худӣ Анӯшервон китобҳои эшонро мутолиа намуда, мардумро барои хондан ва ба барпо намудани маҷлисҳои баҳсу мунозира тарғиб мекард. Анӯшервон, дар воқеъ аз донандагону шунавандагони мактаби фалсафии Афлотун буд, чун нафаре аз юнонӣён бо ӯ ҳамсӯҳбат мешуд, бешубҳа ӯро аз шогирдони Афлотун меҳисобид. Майлу рағбат ба улуми фалсафа ва барпо намудани ҷаласаҳои илмӣ бо иштироқи аъёнӯ ашроф баъд аз се аср аз тарафи халифа Маъмун низ такрор шуд (10, с. 238).

Ҷои тазаққур аст, ки Анӯшервон танҳо ба нақлу тарҷумаи улуми юнонӣ ба забони порсӣ қаноат накард, балки улуми ҳиндуён низ аз забони санскрит ба забони порсӣ бо фармони ӯ нақлу тарҷума шуданд. Аз он ҷумла, китоби «Калила ва Димна», ки достони он дар муқаддимаи «Калила ва Димна»-и Баҳромшоҳӣ, ки аз тарафи Абулмаолий Муншии Шерозӣ ба забони форсӣ дар қарни шашуми ҳиҷрӣ тарҷума шуд, низ ба қалам омадааст (7, с.86).

Гузашта аз ин, эронӣён дар илми тиб низ огоҳии зиёд доштанд ва сохта шудани бемористони бузург дар шаҳри Ҷундишопур худ далели ин гуфтаҳоаст. Гундишопур аз оғоз ба ҳайси маркази илмӣ маъруфият дошт. Ба нақли баъзе аз муаррихон Шопур фармон дода буд, ки иддае аз кутуби юнонӣ ба паҳлавӣ тарҷума шавад ва онҳоро дар шаҳри мазкур гирд оваранд (8, с.387). Соҳиби «Луғатнома» Алиакбари Деххудо дар ин маврид ҷунин мегӯяд: «...баъд аз наشري мазҳаби настурӣ дар Эрон «Байтул-

ибъод» (дар Гундишопур буд), ки собикаи дарозмуддат дар исавият дошт, яке аз бузургтарин марокизи мазҳабии исавиёни эронӣ, як ҳавзаи динии бузург ва аз муҳимтарин марказҳои ҷамъшавии уламои исавӣ ва маҳалли таълими тибби юнонӣ ва омезиши он бо тибби эронӣ ва ҳиндӣ шуд. Ин тараққӣ, хусусан, дар аҳди Анӯшервон бештар барои он ҳосил гашт, ки донишмандони сурёнизабони эронӣ ва уламои ҳиндӣ зардуштӣ дар он ҷо машғули кор буданд. Дар бемористони Гундишопур иддае аз табибони ҳиндӣ мезистанд ва ба омӯхтани усули тибби ҳиндӣ иштиғол доштанд. Бо ҳиммати онҳо чанд китоб аз осори тиббии Ҳинд ба паҳлавӣ тарҷума шуда буд, ки баъдан ба арабӣ даромад» (2, с.62).

Дар воқеъ, шӯҳрати бемористон ва мадрасаи тиббии Гундишопур таҳсилкунандагони мамлакатҳои ҳамсояро ҳам ба худ ҷалб карда буд, ки Ҳорис ибни Калд ас-Сақфӣ – табиби маъруфи араб низ ба Гундишопур барои дарёфти касби камоли тиббӣ ҳозир шудааст (4, с.45).

Маъруфияти мадрасаву бемористони Гундишопур ва шӯҳрати табибони он дар давраи исломӣ низ боқӣ монд, ки қиссаи ба бемории меъда гирифтгор шудани Мансур – халифаи аббосӣ ва аз Гундишопур овардани табиб барои муолиҷаи ӯ дар сарчашмаҳои таърихӣ ин амрро таъйид мекунад. Ҳавзаи илмии Гундишопур аз қарни сеюми хичрӣ, ки Бағдод шӯҳрат ёфт, мақоми собиқи худро аз даст дод, лекин эътибори худро ба унвоне, ки дар он бузургтарин донишқадаи тиббии ҷаҳон қарор дорад, хифз намуд (2, мадҳали «Ҷундишопур»).

Фарҳанги сурёни. Сурёниҳо бақияи калдониёну бобулиён буда, монанди онҳо соҳиби тамаддуну фарҳанги азим буданд. Алиакбари Деххудо сурёниёро дар луғатномаи хеш зимни шарҳи вожаи «сурёни» чунин муаррифӣ менамояд: «Сурёни – луғати тарсоён ба забоне, ки Таврот нозил шуд. Забони набатӣ. Номи қавми соминажд, ки бо қавми оромӣ хешованд буданд ва лаҳҷаи онро низ сурёни номанд ва ин лаҳҷа аз лаҳҷаҳои муҳими оромии шарқӣ аст...хатте, ки барои навиштани сурёни ба кор мерафт, бо андаке тағйироте ҳамон хати оромӣ аст...» (2, мадҳали «сурёни»).

Аз қавли феҳристнигори маъруф Ибни Надим чунин бармеояд, ки сурёниён дар Байнаннаҳрайн зиёда аз 50 мадраса доштанд ва дар он ҷо улуми гуногунро ба забони сурёни ва юнонӣ таълим медоданд (8, с.211). Мадрасаи «ар-Руҳ» нахустин ва машхуртарин мадраса дар садаи панҷуми мелодӣ ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо сурёниҳо ба таҳсили улуми фалсафа машғул буданд ва чун он улумро аз худ намуданд ба тарҷумаву шарҳу тафсири онҳо пардохтанд (1, с. 69). Фориғуттаҳсилҳои ҳамин мадорис буданд, ки дар замони хилофати Аббосиён улуми фалсафиро аз забонҳои сурёниву юнонӣ ба арабӣ тарҷума мекарданд ва онон сурёниёни настуримазҳаб буданд (8, с. 445).

Сурёниён бештар барои пешрафти улуми фалсафӣ ва нақлу тарҷумаи он аз забони юнонӣ саъю кӯшиш намудаанд (13, с.98). Онҳо улуми тиббу нучумро низ монанди румиён аз юнониён фаро гирифтанд ва баъдан мусалмонон он улумро аз забони сурёни ба забони арабӣ тарҷума карданд.

Бемористони Ҷундишопур низ бештар бо кӯмаки пизишкони машҳури сурёни, ба монанди Ҷурчис ва Тайбутӣ идора мешуд (1, с.511). Аксари ин мутарҷимону пизишкони номии сурёни то замони хилофати Аббосиён зиндагӣ ва фаъолият намуда, дар таърихномаҳо, роҷеъ ба табибони ҳоси халифаҳо ва анғезаву омилҳои рушди илми тиб дар заминаи тарҷумаи осори тиббии гузаштагон, аз ҷумла хидматҳои раиси бемористони Ҷундишопур – Ҷурчис нақлу ҳикоеҳои фаровоне омадааст (8, с.328). Ҷурҷиси табиб, ки аз руасои бемористон буд, ба таълифу тарҷумаҳои китобҳо алоқа дошт. Вай забонҳои сурёниву арабӣ ва форсию юнониро ба хубӣ медонист ва ҳамин

ки ба Мансур тақарруб ёфт, илова бар кутубе, ки ба сурёни иншо карда буд, қисме аз китобҳои тиббиро низ аз ҷунони барои Мансур ба араби тарҷума намуд (8, с. 485).

Аз ин ҷост, ки Алиасғари Ҳалаби қарни сеюми ҳичриро “қарни мутарҷимон” номида, дар ин замина хидматҳои мутарҷимони настурирмазҳабро чунин баён намудааст: “Бештари мутарҷимон аз масеҳиён буданд ва ба забони сурёни сухан мегуфтанд. Дар миёнашон қасоне низ буданд, ки ба забонҳои ҷунониву форсӣ ва сурёниву араби балад буданд. Тарҷума ва шарҳҳои машҳури осори фалсафӣю риёзӣ ва тиббу нучум-шиносии Ҷурҷису Бахтишӯ ва Ҳунайнӯ Кусто ва дигарон далели ин гуфтаҳост” (3, с.55).

Фарҳанги ҳиндӣ. Ҳиндуён низ монанди қавму миллатҳои дигари зикршуда тамаддуни қадима дошта, бо сурудани ашъори базмию размӣ, таълиму тадвини панду насихатҳои динӣ, омӯзиш ва гузаронидани амалиётҳои тиббию ситорашиносии машҳури замони хеш буданд.

Мувофиқи таҳқиқоти донишмандон асли китобе, ки имрӯз «Калила ва Димна» хонда мешавад, аз адабиёти ҳиндӣ сарчашма гирифта, пас аз тарҷума ба паҳлавӣ чанд боби дигар бар он афзуда шудааст. Дар асл бошад, маъҳази панҷ боби ин китоб «Панчатантра» ва се боби он ҳамосаи бузурги ҳиндӣ – «Маҳабҳарата» ба шумор меояд, ки ин асар дар замони хулафои Бани Аббос аз тарафи Абдуллоҳ ибни Мукаффаъ ба забони араби тарҷума шуда буд (1, с. 845).

Асари дигаре, ки монанди «Калила ва Димна» ва «Синдбоднома» асли ҳиндӣ дошта, ба ақидаи муҳаққиқон, дар замони салтанати Хусрави Анӯшервон Барзуяи табиб ҳикоятҳои онро ба паҳлавӣ тарҷума карда, ба шакли китобе алоҳида даровардааст ва дар қарнҳои нахустӣ ислом он ба араби низ тарҷума шудааст, «Билавҳар ва Будосаф» маҳсуб мешавад (11, с. 205).

Гузашта аз ин, истимдодталабии Анӯшервон ва дар оянда хулафои аббосӣ аз табибони ҳиндӣ ва тарҷума шудани асарҳои тиббӣ, аз ҷумла тарҷумаи китоби «Шонок», худ далели маъруфият ва маҳбубияти пизишкони ҳиндӣ мебошад.

Асари мазкур ба оғози нимаи аввали асри VIII мансуб буда, аз ҷумлаи осори пизишки номдори ҳиндӣ аст. Ин китоб бо номи «Панҷ рисолаи Шонок» ва «ас-Самум» низ маъруф аст. Бино ба аҳбори донишманди мӯтабарӣ араб - Ҷоҳиз тарҷумони китоб мазкур Манкаи ҳиндӣ ном пизишки моҳира буд, ки дар аҳди Ҳорунарашид аз Ҳинд ба Бағдод даъват шуда буд. Вай аз донандагони хуби забони санскрит ва забони паҳлавӣ ба ҳисоб мерафт ва барои Яҳё ибни Холид ибни Бармак «Панҷ рисолаи Шонок»-ро ба форсӣ тарҷума намуд, ки дар оянда онро Абӯҳотими Балхӣ ба хати форсӣ даровард (11, с. 232). Тарҷумаи арабии китоб, ки аз матни форсӣ сураат гирифтааст, бо тасарруфоти зиёд то имрӯз расида, вале форсии он аз байн рафтааст.

Гузашта аз ин, тақрибан дар ҳамин замон китоби дигари тибби ҳиндӣ маъруф ба «Ҷарка» бо амри Бармакиён сараввал ба форсӣ ва баъдан ба араби тарҷума шуд. Матни форсӣ аз миён рафта, аз тарҷумаи арабии китоби «Ҷарка» тавассути иқтибосот ва ишороте, ки дар «ал-Ҳикмат»-и Алӣ ибни Саҳли Табарӣ, «ал-Ҳовӣ фӣ-т-тиб(б)»-и Абӯбакри Розӣ, «ал-Ҳинд»-и Абӯрайҳони Берунӣ, «Тӯҳфату-л-муъминин»-и Ҳаким Муҳаммади Муъмин ва ғайра мавҷуд аст, пораҳои маҳфуз мондааст (10, с. 53).

Дар охир ба унвони хулоса гуфтан мумкин аст, ки:

- Ҳаракати тарҷума хосса тан дар авохири аҳди Сосониён вусъат пайдо карда, бо густариши тарҷумаи осори ҷунониву сурёни ва порсӣву ҳиндӣ ба мактаби ҳосе табдил ёфт, ки ҳадафҳои истиқбол аз беҳтарин дастовардҳои афкори адабиву ахлоқӣ ва илмӣву фалсафии қавмҳои дигар ва дар ин замина ғани гардонидани адабиёту илму фарҳанги тамаддуни исломиро пайгирӣ мекард;

- Аввалин тарҷумаҳои улуми даҳила аз нимаи дуоми асри аввали ҳиҷрӣ оғоз шуда, осори паҳлавӣ ба забони арабӣ бошад ба солҳои 40-50-уми асри VIII-мелодӣ мансуб мебошад. Баъдан, дар тӯли 150 сол муҳимтарин осори тоисломии қавмҳои ориёӣ ва соири қавмҳои мутамаддини он аҳд ба арабӣ нақл гардид;

- Ошноӣ бо забон ва улуму андешаи юнониву сурёӣ, паҳлавӣю ҳиндӣ ва ҳангоми бархӯрди он бо ислому арабият роҳро ҳамвор намуда, муҳит ва мақоми фарҳангиеро ба вуҷуд овард, ки минбаъд ба унвони «**тамаддуни исломӣ**» маъруф гардид;

- Натиҷаи омезиши фарҳанги қавму миллатҳои мухталифи он даврон буд, ки теъдоди зиёди осори куҳан ба матну батни тамаддуни исломӣ роҳ ёфта, муҳимтар аз ҳама, бо шарофату дилсӯзии мутарҷимон ва бо дастгирии амиронӣ вазири фарзонаву донишпарвар аз боди фано эмин монд.

Калидвожа: тарҷума ба забони арабӣ, улуми даҳила, тамаддуни исломӣ, улуми фалсафаӣ, панду ахлоқ, осори тамаддуноҳои қадим, Сукрот, Аббосиён, Ибни Надим, забони сурёӣ

Пайнавишт:

1. Абдулҳамид, Найир Нурӣ. Саҳми арзишманди Эрон дар фарҳанги ҷаҳон. Техрон, 1377. - Ҷ.2. - 1031саҳ.
2. Алиакбари Деҳхудо. Лугатнома. Нармафзор (CD), таҳияи дуум.
3. Алиасгари Ҳалабӣ. Таърихи тамаддун дар ислом. (Баррасиҷое чанд дар фарҳанг ва улуми ақлии исломӣ). Техрон, Асотир, 1382. -552саҳ.
4. Дмитрий Гутос. Тафаккури юнонӣ, фарҳанги арабӣ. Наҳзати тарҷумаи китобҳои юнонӣ ба арабӣ дар Бағдод ва ҷомеаи оғозини аббосӣ. Тарҷумаи Муҳаммадсаиди Ҳиноии Кошонӣ. – Техрон: Наири донишгоҳӣ, 1374.
5. Дулас Авлерӣ. Интиқоли улуми юнонӣ ба олами исломӣ. Тарҷумаи Аҳмад Ором. – Техрон: Наири донишгоҳӣ, 1374.
6. Зайдон, Ҷурҷӣ. Таърихи тамаддуни ислом. Тарҷума ва нигоҳиши Али Ҷавоҳиркалом. – Техрон: Амири кабир, 1372.
7. Зоҳидов Н. Адабиёти арабизабони форсу тоҷик аз истилои араб то аҳди Сомониён. - Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1999.
8. Ибни Надим. Ал-Феҳрист. Тарҷумаи Ризо Таҷаддуд. – Техрон, 1393/1973.
9. Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. – СПб. 1909. – 140 с.
10. Муҳаммад Муҳаммадӣ. Таърих ва фарҳанги Эрон дар даврони интиқол аз асри сосонӣ ба асри исломӣ. Ҷ.4. – Техрон: Тӯс, 1380.
11. Сафо, Забехуллоҳ. Ҳамосасароӣ дар Эрон. – Техрон: Амири кабир, 1366.
12. Салимов Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII). – Хучанд: Нури маърифат, 2002.
13. Ҳасани Пурниё. Эрони қадим. – Техрон, 1310х. – С.120-121.

Reference Literature:

1. Abdulkhmid, Nayeir Nuri. Worthy Contribution of Iran in Regard to World Culture. - Tehran, 1337 hijra. V.2. - 1031 pp.
2. Aliakbar Dekhudo. Interpretation Dictionary. -Tehran, 1377. The second edition. (CD) format
3. Aliasghari Khalabi. The History of Civilization in Islam. (some Explorations Concerned with Islamic culture and Rational Sciences). - Tehran, Asotir, 1382 hijra. – 552 pp.

4. *Gutos, Dmitry. Greek Thinking, Arabic Culture. Movement of Greek Books Translation into Arabic in Bagdad and the Beginning Society of Abbasids. / Translated by Mukhammadsaid Khinonii Koshoni. - Tehran: Printing-house of Tehran University, 1374 hijra.*
5. *Dulas Avleri. Diffusion of Greek Sciences in Islamic World. / Translated by Ahmad Orom. - Tehran: Printing-house of Tehran University, 1374 hijra.*
6. *Zaydon, Jurji. The History of Islam Civilization. / Translated by Ali Javohirkalom. - Tehran: Amir akbar, 1372 hijra.*
7. *Zohidov N. Arabic Literature Written in Persian and Tajik Language since Arabic Invasion up to Somonid Dynasty. - Khujand: State publishing house named after Rahim Jalil, 1999.*
8. *Ibni Nadim. Al-Fekhrast. / Translated by Rizo Tajaddud. - Tehran, 1393/1973 hijra.*
9. *Inostrantsev K.A. Sasanid`s Etudes. – Spb. 1909. 140 pp.*
10. *Mukhammad Mukhammadi. History and Culture of Iran in the Epoch of Transition since Sasonid`s Century up to Islamic One. V.4. – Tehran: Tus, 1380 hijra.*
11. *Safo, Zabekhulloh, Compositions of Epos in Iran. - Tehran: Amir Akbar, 1366 hijra.*
12. *Salimov N. Origination and Establishment of Genre Prose in the Tajik and Persian Literature (IX-th – XIII-th centuries). – Khujand: Light of Enlightenment, 2002.*
13. *Hasan Puriyo. Ancient Iran. - Tehran, 1310 hijra. – pp. 120-121.*